

УДК 347.42

О.Д. МІТЯЙ, Науково-дослідний інститут приватного права та підприємництва Академії правових наук України

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ БАНКІВ У ФОРМІ ВІДШКОДУВАННЯ ЗБИТКІВ ЗА ПОРУШЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ КЛІЄНТІВ

Ключові слова: кредитна організація, банк, кредитна установа, цивільно-правова відповідальність банків, відшкодування збитків

Безперервне та ефективне функціонування державних органів і установ, розвиток суверенної держави в цілому безпосередньо залежать від стану банківської системи країни, її спроможності та надійності. Без такої системи неможливе успішне здійснення державних економічних, соціальних, політико-правових, екологічних й інших програм і проектів.

Системного наукового дослідження проблем цивільно-правової відповідальності банків в Україні не проводилось, хоч є ряд дисертаційних робіт, присвячених окремим аспектам, які в тій, чи іншій мірі пов'язані з тематикою статі, зокрема, Є.М. Патрушев «Правові основи діяльності комерційних банків України по розрахунках» (1995); Ю.І. Чалий «Договір банківського кредиту та правові засоби забезпечення поворотності кредитних грошей» (1997); Я.О. Чапічадзе «Договір факторингу» (2000); Є.В. Карманов «Договір банківського вкладу (депозиту) в іноземній валюті» (2001); Л.Г. Рябко «Правове регулювання кредитних відносин по законодавству України» (2002); І.Є. Якубівський «Договір фінансового лізингу» (2003); О.В. Васьковський «Правове регулювання відносин за договором на розрахунково-касове обслуговування» (2004); С.М. Лепех

«Кредитний договір» (2004); І.Л. Нурзад «Правове регулювання діяльності банків на ринку цінних паперів України» (2004); Н.В. Дроздова «Договір про надання фінансових послуг у цивільному праві України» (2005); О.І. Шаповалова «Проценти у грошових зобов'язаннях (цивільні аспекти)» (2005); І.А. Безклубий «Теоретичні проблеми банківських правочинів» (2006); Л.В. Тарасенко «Цивільно-правова відповідальність за порушення грошових зобов'язань» (2006).

На жаль, вказані роботи не розкривають особливості цивільно-правової відповідальності банків як сторони цивільно-правових правочинів. Однак у сучасних умовах, викликаних наслідками світової фінансової кризи, питання цивільно-правової відповідальності банків у вигляді відшкодування збитків, заподіяних неналежного виконання банківських договорів, набуває істотного значення.

Тому метою цієї статті є викладення особливостей правового положення банків як учасників цивільно-правових відношень і особливості цивільно-правової відповідальності банків у вигляді відшкодування шкоди, заподіяної неналежним виконанням обов'язків по банківських договорах.

Сучасне банківське право і міжнародне законодавство про банківську діяльність, серед інших, оперують такими поняттями, як «кредитна організація», «банк». У національному банківському законодавстві також використовуються поняття «фінансова установа» та «кредитна установа».

Термін «кредитна організація», раніше невідомий національному банківському праву, прийшов до вітчизняного законодавства з європейського банківського права. Директива Європейського співтовариства від 12.12.1977 р. «Про координацію законів, права і адміністративних положень, регулюючих організацію і ведення бізнесу кредитних організацій» (77/780/ЕЕС), що отримала надалі назву «Перша банківська директива» [1], містила наступне визначення терміну «кредитна організація»: це підприємство, ді-

яльність якого полягає в залученні депозитів (внесків) або інших засобів на поворотній основі від публіки та у видачі кредитів від свого імені і за свій рахунок (ст.1) [2].

Найближче до вказаного у сучасному національному законодавстві поняття «кредитна установа» міститься в п.2 ч.1 ст.1 Закону України від 12.07.2001 року № 2664-III «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» [3] (далі за текстом – Закон про фінансові послуги). Так, кредитна установа, це фінансова установа, яка відповідно до закону має право за рахунок залучених коштів надавати фінансові кредити на власний ризик. У свою чергу, фінансова установа – це юридична особа, яка відповідно до закону надає одну чи декілька фінансових послуг та яка внесена до відповідного реєстру у порядку, встановленому законом.

Найбільш близьким до прийнятого у праві ЄС для визначення спеціалізованих установ, що здійснюють основний спектр кредитних і фінансових операцій, пов'язаних з обслуговуванням цивільної та господарської діяльності своїх клієнтів, є поняття, надане у Законі України від 07.12.2000 року № 2121-III «Про банки і банківську діяльність» [4] (далі – Закон «Про банки і банківську діяльність»). Згідно ст.2 цього Закону, банк – юридична особа, яка має виключне право на підставі ліцензії Національного банку України здійснювати у сукупності такі операції: залучення до вкладів грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб.

Аналіз чинного законодавства дозволяє розкрити наступні ознаки комерційних банків [5]:

а) є юридичною особою-підприємцем, тобто, такою організаційною установою, діяльність якої спрямована на одержання прибутку;

б) створюється у формі публічного акціонерного товариства або кооперативного банку; інші організаційно-правові форми для

банку заборонені;

в) є кредитною установою, тобто установою, створеною для здійснення банківських операцій;

г) діє на основі ліцензії, яка надана Національним банком України;

д) володіє спеціальною компетенцією, тобто його діяльність спрямована на отримання прибутку шляхом здійснення певних операцій;

е) розглядається законодавцем як один із елементів банківської системи.

Отже, правовий статус кредитної організації як самостійної юридичної особи забезпечує її автономність і незалежність в оперативній фінансово-господарській діяльності від вищестоящих державних і місцевих органів влади.

Правовий статус банку об'єднує два взаємопов'язаних елемента: перший - статус приватної юридичної особи, що здійснює цивільно-правові угоди, які спрямовані на отримання прибутку; і другий - публічний статус суб'єкта фінансового права, який приймає участь у грошово-кредитному обігу державних фінансових ресурсів.

Крім того, слід погодитися з деякими вченими, що банк має й особливий статус у порівнянні з іншими фінансовими установами: по-перше, жодна інша фінансова установа не може надавати такого широкого спектру фінансових послуг, як банк, по-друге, банківська система в цілому та окремий банк при здійсненні професійної діяльності мають певне монополічне становище на ринку фінансових послуг (звідси - застосування імперативних норм), по-третє, особлива роль суб'єкта як послугонадавача, що надає комплекс фінансових послуг з застосуванням спеціальних юридико-технічних засобів на підставі приватноправових норм, по-четверте, певний довірчий характер відносин банк - клієнт, по-п'яте, відповідно до закону, отримання можливості розпоряджатися залученими коштами [6, с.7].

Банки здійснюють посередницькі операції

між різними «гравцями» на фінансовому полі, вони покликані сприяти оптимізації розміщення грошових коштів, успішному кредитуванню бізнесу, активному використанню внесків юридичних і фізичних осіб, тобто банки - основний, головний фінансовий інститут, спочатку орієнтований на комплексне здійснення банківської діяльності, об'єктивно прагнучий до універсалізації.

Правовідносини, що виникають при здійсненні банківської діяльності, мають публічну фінансово-правову природу, оскільки спрямовані не тільки на забезпечення приватних інтересів клієнтів банків, скільки на забезпечення інтересів держави як суб'єкта фінансової діяльності. Навіть, вступаючи у приватноправові відносини, банки обмежені владними розпорядженнями держави. Таким чином, при регулюванні банківської діяльності поєднуються елементи як приватного, так і публічного права з переважанням саме елементів публічного права, так як вони пов'язані в більшому ступені з реалізацією державних інтересів, ніж із сферою приватних.

Високий ступінь ризику фінансово-підприємницької діяльності значною мірою впливає на формування правовідносин клієнта з банком. Ризикованість банківських правочинів зумовлена, насамперед, економічною природою банківських операцій та особливим характером різного роду банківських операцій. Слід врахувати, що необхідність особливого ліцензування банківських операцій викликана їх підвищеним ризиком і впливом, який вони надають на рівень платоспроможного попиту в економіці [5, с.24].

Але банки як суб'єкти фінансового ризику мають дві істотні ознаки, що відрізняють їх від всіх інших суб'єктів.

По-перше, для банків характерний подвійний обмін борговими зобов'язаннями: вони розміщують свої власні боргові зобов'язання (депозити, вкладні свідоцтва, ощадні сертифікати і ін.), а мобілізовані на цій основі кошти розміщують в боргові зобов'язання і цінні папери, випущені іншими.

Це відрізняє банки від фінансових брокерів і дилерів, що здійснюють свою діяльність на фінансовому ринку, не випускаючи власних боргових зобов'язань.

По-друге, банки відрізняє прийняття на себе безумовних зобов'язань із фіксованою сумою заборгованості перед юридичними і фізичними особами, наприклад, при розміщенні коштів клієнтів на рахунки і внесків, при випуску депозитних сертифікатів і тому подібне.

Таким чином, сучасний банк – це універсальний багатофункціональний кредитно-фінансовий комплекс з діапазоном операцій і послуг (більше двохсот найменувань).

Оскільки кардинальне реформування суспільного та економічного устрою, яке проходить в Україні, змінило стосунки між банками та їх клієнтами, то безперечно, найбільш адекватною та доцільною формою опосередкування ринкових відносин є цивільно-правовий договір, предметом якого є певна поведінка (правова дія) зобов'язаної особи.

Закріплений у ЦК України принцип *libertatis contractus* і можливість здійснення інших, не передбачених Законом України «Про банки і банківську діяльність», правочинів, розширюють межі потенційних зв'язків між банком та його клієнтом, які можуть оформлюватися не тільки договорами, що передбачені законом, але й договорами, які хоч законом не передбачені, та йому не суперечать [7, с.7].

Аналізуючи правові дії різних видів банківських правочинів, можна зробити висновок, що незважаючи на певні особливості того чи іншого матеріального об'єкту (наприклад, цінних паперів, грошей) правовідносин, предметом зобов'язання завжди є певна поведінка (правова дія) зобов'язаної особи.

Результатом відповідної професійної діяльності на банківському ринку є так зване створення банківського продукту у вигляді надання реальних банківських послуг. Банківську діяльність слід розглядати як систематичну підприємницьку діяльність, здійс-

нення якої передбачає вчинення банківських правочинів та операцій.

Думається, що у наступний період слово-сполучення «банківська послуга» слід розглядати у широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні надання банківських послуг – це підприємницька діяльність банківської установи, що спрямована на задоволення потреб споживачів з метою отримання прибутку. У вузькому розумінні банківська послуга – це комплекс правомірних дій банку з фінансовими активами, в процесі здійснення яких задовольняються вимоги споживача. При цьому банківський правочин слід розглядати як правомірну дію, що є результатом дієздатності банківської установи, та проявляється через волю органів управління останньої і зовнішнього її прояву (банківської операції, формуляру, тощо), спрямованого на досягнення суб'єктивного мотиву (causa) [7, с.6].

При цьому у більшості банківських правочинів, які, як правило, оформлюються договорами, банк виступає як довірена особа і не має права визначати та контролювати напрямки використання грошових коштів клієнта та встановлювати інші, не передбачені договором або законом, обмеження його права розпоряджатися грошовими коштами, та іншим майном, яке є об'єктом договору, на власний розсуд.

Однак, аналізуючи правові дії різних видів банківських правочинів, можна зробити висновок, що незважаючи на певні особливості того чи іншого матеріального об'єкту (наприклад, цінних паперів, грошей) правовідносин, предметом зобов'язання завжди є певна поведінка (правова дія) зобов'язаної особи. Порушення правомірної поведінки спричиняє за собою необхідність залучення винної сторони до цивільно-правової відповідальності.

Цивільним законодавством закріплені фундаментальні загальні положення про підстави відшкодування громадянину шкоди, яка виникла у зв'язку з невиконанням але

неналежним виконанням обов'язків, що виникають із цивільних договорів. Якщо ж розглядати цивільно-правову відповідальність як вид юридичної відповідальності, то вона виражається у формі обмежень особистого або майнового порядку.

Оскільки цивільно-правова відповідальність – це санкція, що застосовується до правопорушника у вигляді покладення на нього додаткового цивільно-правового обов'язку або позбавлення належного йому цивільного права з метою відновлення або компенсації порушеного права потерпілого, то окремо визначеній формі цивільно-правової відповідальності як особливому різновиду цивільно-правової санкції, конкретно в якій знаходить своє вираження цивільно-правова відповідальність, властиві всі ознаки цивільно-правової відповідальності. Форма цивільно-правової відповідальності може мати свої особливості в залежності від особливостей цивільно-правового інституту, за порушення норм якого вона встановлена.

Необхідно пам'ятати, що цивільно-правова відповідальність за договорами з банком настає для боржника у випадках, які залежать від зобов'язань, що складають зміст договору. Так, наприклад, у договорі банківського депозитного рахунку – це невиконання або неналежне виконання зобов'язань щодо забезпечення повернення коштів; за погіршення умов забезпеченості; за прийняття депозиту не уповноваженою особою або з порушенням нормативно-правових актів про депозити; за неповернення депозиту, його неправомірне утримання або невиплату процентів, тощо. За договором банківського рахунку банк зобов'язаний виконувати розпорядження власника рахунку або третіх осіб у випадках, передбачених договором, щодо зарахування та перерахування (списання) коштів, приймання та видачу відповідних сум коштів, проведення інших операцій по рахунку, а клієнт, зобов'язаний дотримуватися правил виконання банківських операцій та оплатити банківсь-

ких послуг, якщо це передбачено договором. Крім того, вчинивши оферту банку укласти договір, громадянин, який дотримався вимог, що встановлені правилами відкриття рахунку, має право на відшкодування збитків відповідно до статей 22 і 633 ЦК України, якщо банк безпідставно відмовить йому в укладенні договору.

Зважаючи на викладене можна зробити висновок, що особливості цивільно-правової відповідальності банків встановлюються не тільки договором, який складається як у письмовій формі, також і з публічних договорів. Так, відповідно ст.32 Закону України від 05.04.2001 року № 2346-III «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» [8], банки несуть перед платником та утримувачем відповідальність, пов'язану з проведенням переказу.

Різні види банківських правочинів представляють собою грошові зобов'язання, а саме цивільне правовідношення, в якому боржник зобов'язаний сплатити на користь кредитора суму грошей, які виконують функцію законного платіжного засобу, якщо платіж не обумовлений іншим видом грошей, а кредитор вправі вимагати від боржника виконання його обов'язку. Слід вважати, що у наступний період існує наукова позиція, за якою розмежування грошових і не грошових зобов'язань здійснюється за критерієм специфічної мети грошового зобов'язання – це платіж, погашення зобов'язання. В зв'язку з відсутністю такої мети в зобов'язанні надати кредит, передати аванс чи суму попередньої оплати такі зобов'язання не розглядаються як грошові. Однак, оскільки грошове зобов'язання може мати мету як *causa credendi* (зустрічне задоволення), так і *causa solvendi* (погашення зобов'язання), тому неприпустимо розмежувати грошові й не грошові зобов'язання за критерієм мети грошового зобов'язання, оскільки вона не виявляє особливостей категорії грошового зобов'язання порівняно з іншими цивільно-правовими зобов'язаннями.

Таким чином, все викладене вище надає підстави говорити про те, що відповідальність банків носить особливий характер, обумовлений їх особливим статусом у цивільних правовідносинах. При цьому дослідження цивільно-правової відповідальності за порушення грошових зобов'язань банками набуло особливого значення за Цивільним кодексом України, який по-новому підійшов до регулювання грошових зобов'язань.

ЛІТЕРАТУРА

1. The First Council Directive on the coordination of laws, regulations, and administrative provisions relating to the taking-up and pursuit of the business of the credit institutions, 77/780/EEC, OJ L 32/30 of 17 December 1977.
2. Барневитц А. Создание системы кредитования малого бизнеса: вопросы совершенствования банковского законодательства / [А. Барневитц, А. В. Емелин, О. М. Иванов, М. В. Мамута, Э. Маркварт] // Правовые аспекты повышения доступности финансовых розничных услуг : парламентский международный круглый стол (Москва, 1 марта 2007 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.credit-union.ru>.
3. Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» : від 12.07.2001 р., № 2664-III // Голос України. – 22.08.2001. – № 150.
4. Закон України «Про банки і банківську діяльність» : від 07.12.2000 р., № 2121-III // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 8.
5. Саттарова Н. А. Роль и место коммерческих банков в системе финансово-правовой ответственности / Н. А. Саттарова // Банковское право. – 2005. – № 4. – С. 21–26.
6. Безклубий І. А. Теоретичні проблеми банківських правочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І. А. Безклубий. – К., 2006. – 28 с.
7. Дроздова Н. В. Договір про надання фі-

нансових послуг у цивільному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Н. В. Дроздова. – К.,

2005. – 27 с.

8. Закон України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні» : від 05.04.2001 р., № 2346-III // *Голос України*. – 16.05.2001. – № 84.

Міт'яй О. Д. Особливості цивільно-правової відповідальності банків у формі відшкодування збитків за порушення цивільних прав клієнтів / О. Д. Міт'яй // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 455–460 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09modcrpk.pdf>

Виконано порівняльно-правовий аналіз понять «кредитна організація» та «банк», що застосовуються в нормативно-правових актах чинного законодавства України та ЄС, розглянуто особливості правового статусу банків як особливих учасників ринка фінансових послуг і сторони громадсько-правових договорів, що є правовим виразом грошових зобов'язань. Проведений аналіз дозволив виявити особливості громадсько-правової відповідальності банків, що обумовлені особливостями правового статусу банків.

***

Міт'яй Е.Д. Особенности гражданско-правовой ответственности банков в форме возмещения убытков за нарушение гражданских прав клиентов

Проведен сравнительно-правовой анализ понятий «кредитная организация» и «банк», используемых в нормативно-правовых актах действующего законодательства Украины и ЕС, рассмотрены особенности правового статуса банков как особых участников рынка финансовых услуг и стороны гражданско-правовых договоров, являющихся правовым выражением денежных обязательств. Проведенный анализ позволил выявить особенности гражданско-правовой ответственности банков, обусловленные особенностями правового статуса банков.

***

Mitiayi E.D. Peculiarities of the Civil Liability of Banks in the Form of Reimbursement of Losses in Case of Breach of Terms and Conditions of Contracts

The following article deals with the comparative-legal analysis of the concepts «credit institution» and «bank» which are used in the normative legal acts of the Ukrainian and EU legislation currently in force. It considers the peculiarities of the legal status of banks both as special participants of the finance service market and parties of civil-law contracts legally representing money liabilities. The conducted analysis allowed revealing the features of the civil liability of banks stipulated by the peculiarities of the legal status of banks.